

FÉLEK, TEHÁT VAGYOK

Félelem mint politikai identitás

Kovács Beáta

(ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola)

*A tanulmány beérkezett: 2019. június 6., opponálás: 2019. június 6. – június 27.,
véglegesítve: 2020. január 31.*

ÖSSZEFOGLALÓ

Az alábbi elméleti tanulmány arra tesz kísérletet, hogy megvizsgálja a félelem és a politikai identitás kapcsolatát. Az érzelmi dimenzió bizonyítottan fontos szerepet játszik az identitások kijelölésében, fenntartásában és alakításában. Írásomban amellett szeretnék érvelni, hogy a félelem egy olyan univerzális tapasztalat, amely valamilyen módon mindnyájunk identitásának részét képezi, így az politikai szempontból is relevánssá válhat.

A tanulmány két fő részből tevődik össze. Az első fejezet főként a félelemre vonatkozó társadalomtudományi műveket dolgozza fel, s kitér annak komplex természetére: megkülönbözteti a félelem érzésének egyéni, valamint társadalmi szintjét, emellett elkülöníti a vizsgált jelenség univerzális és konstruált jellegére vonatkozó elméleteket. A második rész a politikai identitást mint csoportidentitást elemzi, emellett a félelem és az identitás közötti kapcsolat felvázolására törekszik.

A tanulmány legfontosabb hozadéka, hogy a politológián belül egy Magyarországon viszonylag még kevésbé kutatott témához szeretne hozzájárulni, a praktikum szempontjából pedig a jövőbeli empirikus (politikai szociológiai) vizsgálatokhoz szándékozik inspirációt nyújtani.

Kulcsszavak: félelem ■ politikai identitás ■ interdiszciplinaritás ■ politikaelmélet ■ társadalomelmélet ■ érzelmek

---

„Minden élet, minden létezés igazi kötőszöve a rettegés.”

(Friedrich Wilhelm Joseph Schelling)

BEVEZETÉS: FÉLELEM MINT LÉTÁLLAPOT

Alan Watts amerikai filozófus szerint az emberi élet egyetlen állandó tulajdonsága annak folyamatos változása és mulandósága, így amikor a változással szemben az állandóság elérésére törekszünk, valójában magától az élettől küldönítjük el magunkat. Egy olyan társadalom, amely csak és kizárólag a bizton-

ságvágyra épít, igazából olyan, mintha valaki folyamatosan megpróbálná vizs-
szatartani a lélegzetét. Bizonytalanságra vagyunk programozva, mi, emberek
vagyunk a megtestesült bizonytalanság (Watts, 1999).

Ha a bizonytalanság ilyen nagymértékben határozza meg létünket, akkor
ebből az is következik, hogy életünk során folyamatosan szorongunk, állan-
dóan félünk valamitől. Míg azonban az állatok és a félelem kapcsolata egyértel-
mű – hiszen el akarnak menekülni a veszély elől vagy pedig erőszakkal vála-
szolnak a félelemre –, addig az emberek esetében ez sokkalta bonyolultabb.
Nagyon sokféle félelem létezik, kezdve a születést kísérő és a halállal kapcsol-
atos szorongásoktól egészen a tárgyuk szerint osztályozott félelmekig, így
például retteghetünk a pókoktól, a sötétségtől, a magasságtól, a fulladástól
vagy az idegenektől is, és a sor a végtelenségig folytatható lenne. Emellett be-
szélhetünk szimbolikus félelmekről, például a társadalmi státusz vagy a presz-
tízs elvesztéséből fakadó szorongásokról (Hankiss, 2006). Végül a közvetlen
félelmek mellett rendkívül erősen jelen vannak a közvetett vagy származtatott
félelmek is, amelyeket leginkább a jövő kiszámíthatatlansága és bizonytalan-
sága generál életünkben (Bauman, 2006).

Amikor a félelmek önjáróvá és önmagukat beteljesítővé válnak, akkor a
társadalmi és politikai identitás részei lesznek, és meghatározzák az úgyne-
vezett érzelmi klíma egészét (De Rivera, 1992). Az érzelmi klíma fogalma egy
teljes csoport vagy akár egy egész nemzet hangulatát festi le, és egy sor érzel-
met foglal magában, így például azt is, hogy az emberek hogyan éreznek egy-
más iránt. A koncepcióhoz tartozhat tehát mindazon érzelmi összetevő, amely
formálja és képes fenntartani a csoportidentitást és a csoportos viselkedés sza-
bályait. A késő modernitásban ugyanis a társulások létrejötte a félelem logi-
káján alapszik: az emberek nem azért szerveződnek közösségekbe, mert azok-
tól jövőbeli terveik/reményeik megvalósulását várják, hanem sokkal inkább
azért, mert így igyekeznek megóvni magukat valamilyen félelmetesnek tar-
tott jövőbeli eseménytől/forgatókönyvtől (Sík, 2019).

Az általam felvázolt elméleti tanulmány célja, hogy megvizsgálja a félelem
és a politikai identitás kapcsolatát. Az érzelmi dimenzió bizonyítottan fontos
szerepet játszik az identitások kijelölésében, fenntartásában és alakításában.
Írásomban amellet szeretnék érvelni, hogy a félelem egy olyan univerzális
tapasztalat, amely valamilyen módon mindnyájunk identitásának részét ké-
pezi, így az politikai szempontból is relevánssá válhat.

Az alábbi tanulmány tehát igyekszik a félelem igencsak kiterjedt irodalmát
a politikai identitás vizsgálata mentén rendszerezni, mindemellett egy olyan
elméleti áttekintés szerepét kívánja betölteni, amely későbbi empirikus kuta-
tások alapjául szolgálhat. Az írás egyébiránt – ha csak szerény mértékben is
– de hozzá kíván járulni a politikatudomány érzelmi dimenziójának hazai
megismeréséhez. A tanulmány legfontosabb (elméleti) hozadéka elsősorban
abban mutatkozik meg, hogy a politológián belül egy Magyarországon vi-

szonylag még kevésbé kutatott témához szeretne hozzászólni, a praktikum szempontjából pedig a jövőbeli empirikus (politikai szociológiai) vizsgálatokhoz szándékozik inspirációt nyújtani.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a kutatás legfőbb potenciálja éppen annak legnagyobb nehézségében, azaz interdiszciplináris jellegében rejlik. A téma a politikatudomány mellett önkéntelenül is magába vonja a társadalomtudomány egyéb részterületeit, így sok mindent kölcsönöz a szociológiai, szociálpszichológiai, kulturális antropológiai vagy pszichológiai vizsgálatokból, így az igen szerteágazó és széttartó szakirodalmi megállapítások között időnként nehéz konszenzusra jutni.

Emellett szeretném azt is kiemelni, hogy a tanulmány valójában a szakirodalom ezen pontján fellelhető hiány betöltésére is szolgál. Az érzelmek szociológiájának kézikönyve (Stets–Trettevik, 2014) az identitások kapcsán például a jövőbeli vizsgálatok fő irányaként jelöli ki, hogy ne csak az adott időpillanatokban átélt érzelmekkel foglalkozzanak a szakemberek, hanem hosszabb távú érzelmi állapotokkal is, valamint hogy negatív érzelmeket, ezen belül pedig bizonyos specifikus érzéseket is górcső alá vegyenek a kutatók.

Az írás két fő részből tevődik össze. Az első fejezet főként a félelemre vonatkozó társadalomtudományi műveket dolgozza fel, s kitér annak komplex természetére: megkülönbözteti a félelem érzésének egyéni, valamint társadalmi szintjét, emellett elkülöníti a vizsgált jelenség univerzális és konstruált jellegére vonatkozó elméleteket. A második rész a politikai identitást mint csoportidentitást elemzi, emellett a félelem és az identitás közötti kapcsolatot felvázolására törekszik. Az írás a jövőbeli kutatási irányok kijelölésével zárul.

A FÉLELEM KOMPLEX TERMÉSZETE

Kiindulópont

A félelmet legegyszerűbben egy olyan érzésként definiálhatjuk, amelyet valamely kellemetlen, jövőbeli esemény idéz elő (Ortony–Clore–Collins, 1988: 112., Barbalet, 2001). Félelmeink többsége nem egyszerűen valamilyen fizikai fenyegetésben manifesztálódik, és legtöbbször nem is bizonyos eseményektől félünk, hanem sokkal inkább azok jövőbeli lehetőségétől. Barbalet (2001) nagyon érzékletesen szemlélteti az előbbieket azzal, amikor azt mondja, hogy igazából sosem a sötétségtől, a víztől vagy magától a változástól tartunk, hanem sokkal inkább attól, hogy esetleg valami rossz dolog történhet velünk a sötétben, a vízben vagy a jövőben. A félelemmel kapcsolatban így nagyon fontossá válik az időbeliség kérdése, mert sok esetben azt leginkább a jövőre orientáltság jellemzi. A változás mindig egyfajta aggodalommal párosul, hiszen az események negatív kimenetele, annak a lehetősége, hogy fizikai vagy lelki értelemben sérülést szenvedünk, reális elképzelésként lebeghet a szemünk előtt.

Nem meglepő, hogy a negatív érzelmek univerzalitását könnyebb kimutatni, mivel általában azok erősebb élményt jelentenek, mint pozitív társaik. Erre magyarázatul szolgálhat az úgynevezett negatív torzítás jelensége: a negatív események, illetve állapotok hatásosabbak, ezekre a történésekre ugyanis nagyobb figyelmet fordítunk, mert jóllétünket, épségünket veszélyeztetik. Emellett a negatív/pozitív pólus biológiai jelentősége is aszimmetrikus: a legnegatívabb esemény a halál, a pozitív oldalon azonban nincs ehhez fogható esemény (Rozin–Rozyman, 2001). Tudományosan bizonyított, hogy a „történhet velem valami rossz” kifejezés és az ehhez kapcsolódó negatív érzelmek szimbolikus rendszere (félelem, harag, szégyen) kultúrától függetlenül megjelenik az emberi gondolkodásban, egyféle érzelmi univerzalizmusnak is tekinthető (Wierzbicka, 1999: 275.). Ekman kísérlete óta az is elfogadott, hogy a félelem alapérzelemnek számít az öröm, a düh, a bánat, az undor és a meglepetség mellett (Ekman, 1973; Ekman–Friesen, 1971). A félelmet illetően, a Ten Houten által összegyűjtött 14, alapérzelmelet kutató szerző közül csupán egy volt olyan (Descartes), aki azt nem sorolta az univerzális érzelmek csoportjába (2007: 14.).

Az alábbi tanulmány kiindulópontja, hogy a félelmet érzelemcsaládként értelmezi. A fentebbi alapérzelem téziséét kiegészítve, az alapérzelmek nem csupán egyetlen különálló emóciót reprezentálhatnak, hanem egymással szorosán összefüggő érzelmekre utalnak (Ekman, 1994). Schaver és Schwartz (1987) kognitív nézőpontból vizsgálták az érzelemcsaládok jellemzőit. Eredményeik alapján arra jutottak, a szocializációs tapasztalatok során tanuljuk meg, hogy az egyes alapérzelmeknek különböző típusai léteznek. A félelem változatai így a következők: riadalom, ijedtség, rémület, iszonyat, pánik, hisztéria, sérelem, szorongás, idegesség, feszültség, nyugtalanság, aggódás, rettegés. Az elkövetkezőkben az írás nem törekszik arra, hogy félelem egy szigorúan meghatározott pszichológiai/szociálpszichológiai definícióját alkalmazza, a kutatás szempontjából a félelem így leginkább egyfajta gyűjtőfogalomként szolgál, a tanulmány pedig a félelem mint társadalmi jelenség minél szélesebb körű bemutatására törekszik.

Félelem mikro- és makro-perspektívából

Bár a társadalomtudományok korábban viszonylag kis hangsúlyt fektettek a félelem érzésére, az mégiscsak meghatározó szereppel bír a civilizáció és a kultúra kialakulásának szempontjából (Hankiss, 2006: 89.), a kultúra ugyanis védelmet jelent a legalapvetőbb emberi félelemmel, a halálfélelemmel szemben. A halálfélelem nemcsak akkor jelenik meg, amikor közvetlen veszély fenyeget minket, hanem folyamatosan bennünk motoszkál, azonban mentális egészségünk megőrzése érdekében el kell azt fojtanunk magunkban. Ennek tükrében pedig az emberi élet olyan alapvető összetevői, mint az agresszió, a sze-

xualitás és a hatalomvágy elsősorban a halhatatlanság utáni vágy kulturális kivételéseiként értelmeződnek (Becker, 1973). Az egyén a kultúra segítségével egy olyan világgépet internalizál, amely világunkat stabilnak és állandónak mutatja, így az egyféle halhatatlanságot biztosít számára. Ezért is tömörülnek az emberek közösségekbe, s várják fel magukat vallási, ideológiai, nemzeti, illetve politikai identitással (Pyszczyński et al., 2002), hiszen a pozitív önkép megteremtése egyféle túlélési mechanizmust jelent a számukra.

Érzelmeket olyan építőelemeknek vagy „alapköveknek” (microfoundations) is képzelhetjük, amelyekben bonyolultabb társadalmi folyamatok és eredmények nyugszanak (Jaspers, 2006). A félelem tehát nem egyszerűen egyéni érzelem vagy olyan személyes ügy, amely visszaszorul a magánélet szférájába, hanem csoportszinten is láthatóvá válik, ebből kifolyólag pedig jelentős társadalmi- és politikai szereppel is bírhat. Ahogyan Norbert Elias írja: „Bizonyos, hogy a félelem és az élvezet érzésének lehetősége az emberi természet változhatatlan adománya. Ám az egyénben izzó és fellángoló félelmeket [...] végső soron mindig a történelem és az egyén másokkal való kapcsolatainak tényleges szerkezete, a társadalom szerkezete határozza meg” (Elias, 2004 [1937]: 550.).

Bár a korábbi kutatások még elsősorban egyéni érzelmeként kezelték, az elmúlt évek vizsgálódásai azonban már szakítottak ezzel a hagyománnyal, és azt találták, hogy a félelem politikai és társadalmi szempontból a hatalmi struktúra elégtelenségeiből táplálkozik, emellett az egyén sebezhetőségére mutat rá (Barbalet–Demertzis, 2013). Csoportszinten a félelem tárgya tehát elsősorban nem a közvetlen fizikai fenyegetésben manifesztálódik, hanem sokkal inkább a társadalmi egyenlőtlenségeken alapszik. A félelem érzése így hatványozottan jelenik meg az alávetett- vagy sérülékeny pozícióban lévő társadalmi csoportok esetében.

Az érzelmek, így a félelem is, epochális szinten is felbukkanhatnak, vagyis jelenlétük egy egész korszakot meghatározhat (Jasper, 2006). Manapság számos társadalomtudós érvel amellett, hogy a bizonytalanság és a félelem kora az, amelyben élünk. A kockázat és bizonytalanság szociológiájának kiindulópontja, hogy mindaz, amelyet egykoron biztosnak és állandónak hittünk, olyan mértékben erodálódott vagy éppen hiteltelenné vált az emberek szemében, hogy mára szilárd alapok, és stabil társadalmi keretrendszer nélkül éljük mindennapjainkat. Ezt, a mondhatni cseppfolyós állapotot Zygmunt Bauman a folyékony félelem, illetve a folyékony modernitás fogalmával ragadta meg (Bauman, 2005; 2006). A szerző szerint a folyékony modernitásban életünk gyorsabban változik annál, hogy az rutinná vagy szokássá merevedne, így a különféle életstratégiák idejekorán elavulttá válnak, a körülmények gyors változása miatt pedig esélyünk sincs arra, hogy megbízható kalkulációkat végezzünk a jövőre nézve.

A modernitás kiszámíthatatlansága és félelmeink diffúz jellege köszön vissza az Ulrich Beck által megalkotott kockázati társadalom koncepciójában is.

A kockázati társadalom egy olyan társadalom, amely nem a tudásra, hanem a nemtudásra épül. Világunk alapjában véve posztracionális, ahol az előre nem látott mellékhatás lesz a változás motorja (Beck, 1998). A modern világ ezzel együtt az identitások eltűnésével is fenyeget, a társadalmi kockázatok így individualizálódnak, a kollektív problémakezelés pedig eltűnik (Beck, 1997). A modernitás egyik körtünete a prekariátus társadalmi osztályának megjelenése, amelynek esszenciája éppen a bizonytalanságban érhető tetten. A prekariátus tagjai leginkább alkalmi munkákból próbálják meg eltartani magukat, és nem mondhatják magukénak a munka biztonságának egyetlen olyan formáját sem, amelyet a munkásosztály és az alkalmazottak a jóléti állam korszakában megszereztek maguknak. Lényegében gyökértelenek, mivel nem tartoznak semmilyen közösséghez, és nem rendelkeznek stabil, állandó identitással sem (Standing, 2011).

A félelem hegemoniájának más típusú olvasatát nyújtja a morális dimenzió beemelése, amely egészen az első világháborúig meghatározta a vizsgált jelenségről való gondolkodásmódot, mivel a félelem alapvetően a jó és a rossz dolgok erkölcsi észlelésén nyugodott. Másképpen fogalmazva, az emberek elsősorban a helytelennek vélt cselekedetek negatív következményeitől tartottak, ez tükröződik abban is, hogy az emberi túlélés törvényeit leginkább a vallási történetek foglalták magukba. Ennek jó példája az is, hogy a természeti katasztrófákat isteni csapásnak tartották. Az 1920-as évektől kezdve azonban a félelemről való gondolkodásmód teljes mértékben megváltozott, mivel a pszichológia intellektuális dominanciája, valamint a szekularizáció folyamata meggyengítette a félelem morális dimenzióját, és egy olyan félelemnarratíva létrejöttéhez járult hozzá, amely azt kontrollálhatatlanként, autonómként, összességében pedig valamiféle bénító hatású erőként írta le. Ezzel párhuzamosan a félelem egyfajta egészségügyi, közjóléti kérdéssé vált, s ily módon a pszichológia terrénumába szorult vissza (Füredi, 2018).

Az előbbiekhöz hasonlóan érvel Anthony Giddens (1994) is, aki szerint a XX. században a világ egyfajta morális megújuláson ment keresztül, így most beszélhetünk először a történelemben univerzális értékekről. Az ún. univerzális értékek ugyanis a félelem heurisztikáján nyugszanak, azokon a vélt vagy valós fenyegetéseken, amelyeket az emberiség önmaga számára alkotott meg. Egy olyan negatív utópia szemtanúi lehetünk tehát, amely a rossz dolgok percepciója köré csoportosul. Judit Shklar (1998) a liberalizmus korlátairól írott híres esszéjében szintén arról értekezik, hogy a társadalmi szinten jelen lévő, szisztematikus félelmek azok, amelyek felkeltik a vágyat az intézményesített kegyetlenség és elnyomás iránt, így a liberalizmust valójában a legnagyobb gonosz elkerülése motiválja, vagyis a kegyetlenség és a félelem válnak a liberális politika legfontosabb mozgatórugóivá. Az olyan pozitív érzelmek hiánya, mint a bátorság, a kitartás, a remény, a szeretet és szolidaritás pedig egy félelem alapú, negatív autoritás-koncepciót hoztak létre (Füredi, 2018).

Bár a félelem jelensége csak a különböző típusú társadalmi magyarázatok összességéként értelmezhető, a fentiek alapján abban talán konszenzusra juthatunk, hogy a félelem autonóm és konstruálható jellege okán kitűnő alapanyagként szolgálhat a politikai haszonszerzéshez is. A félelem kialakulása/kialakítása ugyanis kétoldalú folyamat. Az előző bekezdések elsősorban azt bizonyították, hogy egyéni és társadalmi szinten is receptívek vagyunk a félelem befogadására, hiszen az nemcsak, hogy körbevesz minket, hanem a bennünk élő bizonytalanságokból táplálkozik. Mindeközben a politikusok, közszereplők, és a tömegmédia kitűnően ki tudják szolgálni a „keresleti oldal” igényeit, tevékenységük révén pedig felerősíthetik, és újratermelhetik a félelem érzését. Ez a megközelítési mód pedig a jelenséget meghatározó újabb dichotómiához vezet el minket.

Univerzális vagy konstruált?

Komoly vita tárgyát képezi, hogy vajon milyen mértékben határozza meg a társadalmi és kulturális kontextus az érzelmeinket, léteznek-e egyáltalán alapérzelmek vagy érzelmi univerzalizmusok. A konstruktivisták szerint az érzelmeink egészében szociális konstrukciónak számítanak, és lényegében a kultúra jelöli ki, hogy mit és hogyan érzünk (Turner–Stets, 2005). Hochschild például ún. érzelmi ideológiák létezéséről ír (1979), amelyek komplex gondolatrendszereket ölelnek fel arra vonatkozóan, hogy az embereknek hogyan kellene éreznie és viselkednie egyes szituációkban. Ezzel szemben a spektrum másik végén foglalnak helyet azok, akik az érzelmeink univerzalitásáról beszélnek. Bár ezek létezéséről sincsen teljes konszenzus, Ekman kísérlete óta bizonyos mértékben elfogadott, hogy az öröm, a félelem, a düh, a bánat, az undor és a meglepettség alapérzelemnek számítanak (Ekman, 1973; Ekman–Friesen, 1971).

A fentebbi látszólagos ellentét feloldása érdekében érvelhetünk úgy, hogy bár az érzelmi életünk alapjai bizonyítottan univerzálisak és ösztönösek, esetükben a kulturális meghatározottság sem elhanyagolható tényező. A jelenlegi viták egyik új irányát jelöli ki az az elképzelés, amely szerint az érzelmeink különbözőek lehetnek eredetüket és megjelenésüket tekintve. Habár az örömet vagy az undort kétségtelenül közvetlenebb és ösztönösebb módon tapasztaljuk meg, mint a szégyent vagy a felháborodást, mindez nem zárja ki azt, hogy adott érzelmek több, egymástól eltérő formában is felbukkanjon. Az az ijedelem, amit akkor érzünk, amikor egy ismeretlen alak tűnik elő a sötétből, nehezen hasonlítható össze azzal az érzéssel, amikor megtudjuk, hogy veszélyes hulladék lerakóhely épül a szomszédságunkban, vagy azzal, amit az erőszakos rendőri visszaélések során tapasztalhatunk meg. Az előzőek alapján Goodwin amellet érvel, hogy egyes érzelmeink nagyobb mértékben konstruáltak, mint mások, létrejövetelük intenzívebb kognitív folyamatokat von maga alá, és mindez különösen igaz a politikailag releváns érzésekre (Goodwin et

al., 2001: 13.). Egy árnyék hirtelen feltűnése okozta riadalom kevésbé érinti csak a kognitív dimenziót, a Világbank bizonyos politikáitól való félelem azonban már annál inkább. A politikához kötődő érzelmek tehát morális intuíción, egyéni- és társadalmi kötelezettségeken és jogokon, valamint olyan várt következményeken nyugodnak, amelyek történelmileg és kulturálisan is meghatározottak.

Továbbra is érvelhetünk tehát amellett, hogy az érzelmek megtapasztalása társadalmilag konstruált, azaz a normák, az értékek és a kultúra által meghatározott. Úgy is fogalmazhatnánk tehát, hogy a félelem kettős természettel bír: univerzális jellege elvitathatatlan, hiszen az emberiség általános tapasztalata. Másrészt azonban alakítható, befolyásolható, megteremthető állapot, különösen akkor, amikor nem az egyén, hanem a társadalom szintjén, kollektív módon jelentkezik.

Az eddig leírtakkal összhangban David Altheide *Creating Fear* című művében azt állítja, hogy manapság a félelem az egyik leginkább meghatározó tényező a közvélemény alakítása szempontjából. A szerző nemcsak a bűncselekményekkel szembeni fenyegetettségre gondol, amikor azt hangoztatja, hogy a félelem diskurzusa az, ami uralkodóvá vált, hanem sokkal inkább arra, hogy ez az az elem, amely omnipotens, amikor az identitások kijelöléséről vagy a társadalmi életben való részvételtől van szó (Altheide, 2002: 3.). Altheide szerint a média olyan történetek millióit kínálja fel számunkra, amelyekkel azonosulhatunk, ezen történetek közös összetevője pedig a félelem érzése. A félelem ugyanis magyarázatot nyújt és megoldást szolgáltat, fontos része a társadalmi kontrollnak, emellett a közösség részeivé válhatunk azáltal, hogy attól félünk, amitől mások is.

A félelem ugyan ebben a kontextusban a média és a közszereplők által konstruált, ettől függetlenül azonban valódi, a mindennapjainkat meghatározó érzés. A probléma sokszor éppen ebből adódik, vagyis hogy félelmeink irracionálisuk ellenére is uralkodnak felettünk. Az előbbiekhöz kapcsolódva Barry Glassner, amerikai szociológus nem ért egyet Roosevelttel szállóigévé vált mondatával, amely így szól: „Az egyetlen dolog, amitől félnünk kell, az maga a félelem”. Glassner azt állítja, hogy az amerikai társadalom egyik legnagyobb problémája éppen az, hogy az emberek félelmeinek nagy része alaptalan, azok a tényezők azonban, amelyek ténylegesen veszélyt jelentenek, nem képezik a társadalmi- és politikai diskurzus részét. Miközben az amerikaiak például elképzelt betegségek és meg nem történt bűncselekmények miatt aggódnak, sokszor nem vesznek tudomást a hatalmasra nyílt jövedelmi- és társadalmi egyenlőtlenségekről, amelyek pedig számtalan feszültséget és fenyegetést hordoznak magukban (Glassner, 1999).

Bár Glassner fentebb idézett művének első változata 20 éve jelent meg, relevanciáját mutatja, hogy párhuzamba állítható Inglehart és Norris jobboldali populista pártok népszerűségét vizsgáló cikkével is. A félelem és fenyegetett-

ség érzése ugyanis fontos szerepet játszhat a populizmus jelenségének megértésében. A szerzőpáros az ilyen típusú pártok sikerének okát elsősorban a gazdasági- és kulturális típusú bizonytalanságokban látja. Inglehart és Norris úgy vélik, hogy az anyagi természetű kockázatok megint csak előtérbe kerültek, így a bizonytalan munkaerőpiaci helyzet és a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek miatt az egyének veszélyeztetve érzik magukat. Hagyományos értelemben azonban eltűnt az osztály alapú politizálás, és a gazdasági természetű kérdések problematizálása helyett az identitáspolitika került a középpontba. Mindeközben a gazdasági bizonytalanságok a hagyományosnak vélt értékek erodálásával ötvöződnek, ez az állapot pedig kitűnő táptalajt nyújtja a jobboldali populista pártok előretörésének (Inglehart–Norris, 2016).

A fentiekhez hasonlóan a populizmus és az érzelmek kapcsolatát vizsgálva Ruth Wodak arra a megállapításra jutott, hogy a jobboldali populista pártok ereje éppen abban rejlik, hogy sikeresen konstruálják meg és tartják fent a félelem diskurzusát. Ennek legfontosabb eszköze az *othering* jelensége. Ezek a jobboldali pártok ugyanis eszközként használják fel a társadalomban jelen lévő feszültségeket, és már-már instrumentalizálják a különböző (etnikai/nyelvi/vallási) kisebbségek bűnbakként való felhasználását. A szerző szerint mára a nacionalista és xenofób diskurzus a mindennapjaink részévé vált, így a félelem uralja a közbeszédet. Félni pedig bármitől lehet: a globalizációt vagy klímaváltozást ugyanolyan mértékben észlelhetjük fenyegetésként, mint a hagyományos nemi szerepek megváltozását vagy anyagi helyzetünk romlását (Wodak, 2015).

A félelem azonban nem csak a jobboldali populista pártok esetében játszik meghatározó szerepet. Ben Shapiro, konzervatív amerikai író az amerikai baloldal ellen emel hangot könyvében. Szerinte ugyanis a liberálisok szándékosan játsszák ki a félelem kártyát, és mindenkit megbélyegeznek, aki nem ért egyet az általuk képviselt nézetekkel. A szerző több típusát is megkülönbözteti a megfélemlítésnek, így beszél például a rasszista és a szexista billogról, illetve az ún. „zöld fenyegetésekről”. Shapiro szerint a liberálisok mindent megtesznek annak érdekében, hogy démonizálják a konzervatív ideológia képviselőit, s eközben pedig a tolerancia híveként hivatkoznak magukra (Shapiro, 2013).

A fentebbi két bekezdést követően érvelhetünk amellet is, hogy a bal- és jobboldal közötti különbségek a XXI. századra szinte teljesen elhalványodtak, így minden téren a félelem politikája vált uralkodóvá. Az előző jelenséget illetően Frank Furedi részben abban látja a magyarázatot, hogy a politikai nyelvezet irrelevánsá vált, a politikai retorika hanyatlása pedig a társadalom jelenlegi állapotát is tükrözi: vagyis hogy az nem képes átfogó, pozitív víziót alkotni a jövőjéről. Ezzel párhuzamosan a bal- és jobboldal mint ideológiai kategória is kimerül és kiüresedik, mivel a modernkori társadalom a jelenbe „fagyott”. Az emberek ugyanis sokszor eltávolodtak a múlt értékeitől, a tradí-

cióktól, ez pedig megfosztja a jobboldalt azoktól az elemektől, amelyek valójában a lényegét képeznék. A baloldal azonban jobb helyzetben, hiszen annak leginkább a progresszió és a változás motorjának kellene lennie, de mivel egyszerűen elvesztette a hitét a jobb jövőben, így tart attól, hogy pozitív képet alkosson róla. A szerző szerint valójában a politikai spektrum egésze ugyanazt a nyelvet beszéli, vagyis lényegében előre meghatározzák a társadalom számára, hogy mitől és hogyan kell félnie. Bár a rettegés tárgya változhat, hiszen míg a jobboldal elsősorban a menekültekkel, a bevándorlókkal és a bűnözéssel riogat, addig a baloldal a munkanélküliséget, a környezeti katasztrófákat, illetve magát a jobboldalt használja a félelemkeltés eszközeként, az alapvető szándék ugyanaz marad (Füredi, 2005).

A félelem és közbeszéd kapcsolatának újabb példája a biztonságiasítás (securitization) folyamata, amely a kritikai biztonsági tanulmányok meghatározó fogalmává vált. A kritikai biztonsági tanulmányok (CSS) ugyanis kiszélesítik a biztonság fogalmát, és hangsúlyozzák, hogy a bizonytalanság és a fenyegetettség érzése nem csak az államok közötti háborúkhöz köthető. A biztonságiasítás azt a kommunikációs folyamatot jelöli, amelynek során egy téma biztonsági fenyegetésként lesz definiálva. A biztonságiasítás tehát egyben retorikai aktus: az, hogy éppen mi jelent veszélyt nem objektív, előre meghatározott tényező, hanem sokkal inkább az adott társadalmi-politikai kontextusban konstruálódik. A biztonság ilyen típusú kiterjesztése így akár veszélyes is lehet, a biztonságiasítás maga is biztonságpolitikai fenyegetéssé válhat, hiszen nem adekvát, rendkívüli állami intézkedések végrehajtására adhat felhatalmazást (Buzan–Hansen, 2009)

Az előbbi részfejezet azt kívánta bizonyítani, hogy a félelmeink alakíthatók, és mindig meghatározott társadalmi környezetben konstruálódnak. A fejezet egésze a félelem érzésének különböző dimenzióit járta körül, emellett azt is bemutatta, hogy az a politikai piac „keresleti”, és „kínálati” oldalán is fontos szerepet tölt be. A tanulmány következő részében arra tesztek kísérletet, hogy a politikai identitás fogalmán keresztül kapcsolatot teremtsék az előbbieken felvázolt megközelítési módok között.

POLITIKAI IDENTITÁS ÉS AZ ÉRZELMI DIMENZIÓ

Politikai identitás mint másodlagos identitás

Az identitás a XX. századra valódi divatfogalommá vált, és egyfajta igazodási ponttá nőtte ki magát a pszichológiai és szociálpszichológiai modellek tengerében. Ráadásul a terminus által „tudomány és élet találkozott” (Csepeli, 2006: 516.), így többen is az identitásfogalom elinflálódására és kiüresedésére hívták fel a figyelmet (Pataki, 1998; Brubaker–Cooper, 2000). Az identitáskurzus természetesen a politikatudományt is elérte: II. világháború utáni status quo fel-

bomlása ugyanis hatalmas mértékű változásokat idézett elő a világ geopolitikai térképén. A hosszabb ideje fennálló rezsimek összeomlása és a viszonylag nagyobb mértékű bevándorlási hullám hatására, a politikatudományon belül is középpontba került a politikai identitás kérdése (Berezin, 2001).

Maga az identitás igazából nem más, mint valamiféle állandó küzdelem az ontológiai bizonytalansággal szemben. Az identitásélmény segítségével ugyanis az egyén egyfajta bizonyosságot él át, elválasztja egymástól a külső és belső világot, ezzel egy időben pedig a belső világot nagyobb konzisztenciával látja el, mint a külsőt (Csepeli, 2006: 520.). „A perszonális én (személyes identitás) az egyén individuális egyszeriségének, tulajdonságai sajátos minőségű együttjárásának a hordozója” (Pataki, 1998: 368.), így természeténél fogva is a belső, mélyen megélt érzelmi világunkhoz köthető. Ilyen értelemben a politikai identitás nem lehet „természetes identitás”, mivel annak megtapasztalása a nagyobb politikai válságok és háborúk kivételével messze áll a hétköznapi élettől. A politikai identitás tehát olyan kollektív identitás, amely csak másodlagos lehet a mélyen megélt és átértett személyes identitás után, amely egészen a különböző rokonsági kapcsolatokig vezethető vissza, és amelyet már kezdetektől fogva az érzelmek és hagyományok formáltak (Berezin, 2001).

Habár az általánosan elfogadott nézet, miszerint az identitás a modernitás diskurzusa, immanens kategóriáinak (politikai, kulturális, nemzeti, etnikai stb.) meghatározása igen problematikus (Kassai, 2010). Berezin például különbséget tesz a nyilvános (public identity) és kulturális identitások között is. Az előbbihez tartozhat a szakmai identitás vagy az állampolgárság fogalma. Ezek közös jellemzője, hogy racionális alapon szerveződnek, hiszen az ilyen típusú identitások támpillérei a különböző jogi intézmények és szabályok lesznek. Ezzel szemben a kulturális identitások (vallási, nemzeti, etnikai, regionális) sokkal fluidabbak, és történelmi kontextustól függően tartozhatnak a magán- és a nyilvános szférába is (Berezin, 2001). Az előbbiekhöz szorosan kapcsolódva Bruter pedig éppen amellettt érvel az európai identitás kapcsán, hogy a politikai identitás két legfontosabb eleme a kulturális és a polgári identitás. A kulturális összetevő azon értékeket és normákat jelenti, amelyek által az egyén valamilyen (etnikai, vallási, nemzetiségi stb.) csoporthoz kötődik, így ezek alapján alakulhat ki a nemzethez tartozás érzése. Ezzel szemben a polgári identitás az államhoz, a nemzetállamhoz, az intézményrendszerhez és a politikai rendszerhez való viszonyulást jelöli. A két elem összekapcsolódik a szocializáció folyamán, hiszen az egyént befolyásolja a kulturális háttere, vagyis az, hogy milyen módon tudatosították vele az (európai) állampolgárságát (Bruter, 2005).

A politikai identitással kapcsolatban érdemes kitérni a koncepció kontingens jellegére is (Connolly, 1991: 173.), vagyis hogy az folyamatosan változó és helyzetűl függő tényezője a politika világának. A politikai identitás természeténél fogva fragmentált, hiszen megoszlik a lokális, regionális és a nem-

zeti szint között (Agnew–Brusa, 1999). Emellett már az előbbi bekezdésben is tetten érhető annak többszörösen összetett, skizofrén jellege (Calhoun, 1993), hiszen megszámlálhatatlanul sok (politikai) közösség viszonyában alakíthatjuk ki identitásunkat.

A fentiekből világosan kiderül, hogy a politikai identitás fogalma közel sem tisztázott, többféle dimenzióban is értelmezhető, és talán éppen azért az egyik leginkább problematikus területe az identitásirodalomnak, mivel csak igen nehezen választható el a nemzeti identitás fogalmától (Kassai, 2010). A különböző identitáskategóriák így gyakran átfedésbe kerülnek, szervesen összekapcsolódnak, a helyzetet pedig tovább bonyolítja, hogy közel sem mindegy, hogy a politikatudomány, a szociológia, a szociálpszichológia, a pszichológia vagy esetleg a kultúratudomány (és a sor hosszan folytatható lenne) felől közelítjük-e meg a vizsgált jelenséget. Az elkövetkezőkben a tanulmány arra vállalkozik, hogy szociálpszichológiai meghatározásokból kiindulva eljusson a fogalom lehetséges politikatudományi értelmezéseihez, potenciális kapcsolódási pontokat keresve a (politikai) identitás és a félelem érzése között.

Szociálpszichológiai megközelítések: politikai identitás mint csoportidentitás

A társadalomtudományi kutatások kiindulópontjául szolgálhat, hogy Sartre-al egyetértésben sokan azt vallják, az emberek érzelmeik útján telítik meg jelentéssel a világot, így az érzelmek nélkülözhetetlenek a szociális kapcsolatok és az emberi viselkedés megértéséhez is (Tiedens–Wayne, 2004). Cselekedeteink valódi motivációja így az érzelmeinkben keresendő, mivel mind a jövőhöz, mind a jelenhez, mind pedig a múlthoz is érzelmi alapon viszonyulunk. Érzelmeink társadalmi szintre emelése pedig az identitáspolitikát állítja előtérbe, hiszen manapság egyes érzelmek megléte jelentheti a közös nevezőt a társadalomszervezés szempontjából (Kiss, 2013).

A társadalmi identitás „az egyik legfontosabb pszichikus közvetítő konstrukció az egyén és a társadalom között” (Pataki, 1982: 248.). Egy olyan általános rendezőelv, amely megkönnyíti az egyén helyzetét, amikor a társadalmat valamiképpen le akarja írni, hiszen „csak annyi a dolga”, hogy eldöntse, adott helyen és adott időben, az embereket milyen csoportba sorolja be (Csepeli, 2006). A másik oldalról szemlélve a fogalmat, a szociális identitás a szelf (énkép) társadalmi viszonyulását mutatja meg, azaz, hogy az ember kicsoda egy adott társadalmi és kulturális kontextusban, milyen társadalmi és kulturális csoportokban van jelen az egyén és ezekben a csoportokban milyen szerepet játszik. Hallgató, anya, sportoló, liberális, jogász. Ezek mind olyan meghatározó szerepek, amelyek hatására késztetést érzünk, hogy bizonyos módon viselkedjünk, vagy elkerüljünk bizonyos viselkedési módokat (Bányai–Varga, 2014).

Már a fentiekből is látszik, hogy alapvetően két szociálpszichológiai megközelítéssel találkozhatunk a társadalmi identitást illetően. A szimbolikus interakcionizmus tradíciójából táplálkozó megközelítési mód szerepidentitásként értelmezi a társadalmi identitást, amely ebben az esetben nem más mint az interiorizált társadalmi szerepek sajátos együttállása. Az írás szempontjából gyümölcsözőbbnek mutakozó kognitív szociálpszichológiai tradíció ezzel szemben a csoporttagságból és a kategoriális hovatartozásokból vezeti le az identitást, és csoportidentitásként értelmezi azt (Pataki, 1998).

Az előbbiek alapján, ha bármilyen csoport fontos az ember életében, akkor az identitása részévé válik. Ezek a csoportok lehetnek egészen kis méretűek, amelyek tagjaival személyes kapcsolatot ápolunk, de lehet olyan arctalan tömeg is, mint például a nemzet. A szociális identitás paradigmája szerint a társadalmi identitás csoporthoz kötött folyamat, így az identitás együtt változik a csoporttal (Tajfel, 1972). Az emberek alkalmazkodnak saját csoportjuk normáihoz, hiteihez, viselkedéséhez. Az adott csoport tagjait magukhoz hasonlónak látják, ennek következtében pedig úgy érezhetnek, mint a csoport, és nem úgy, mint egy individuális létező.

A szociális identitás tana igen ígéretes alapját biztosíthatja a politikai identitás tanulmányozásának is, a csoportidentitások pedig fontos szerepet játszhatnak a politikai viselkedés megértésében (Huddy, 2001; 2013). A nemzeti identitás például elősegíti a demokratikus elköteleződést, a jogi normák megvalósulását és a gyors válaszreakciót a nemzet fenyegetettsége esetén. Az ideológiai identitások (mint például a feminizmus, a zöld ideológia vagy a konzervativizmus) szintúgy politikai elkötelezettséghez vezetnek, így kiemelten fontossá válnak a politikai cselekvés szempontjából.

A politikai identitást tehát értelmezhetjük úgy is, mint olyan szociális identitást, amely valamiféle politikai relevanciával rendelkezik. Azok az identitások, amelyek valamilyen politikai párton, ideológián vagy speciális politikai témán nyugszanak, eredendően politikaiak, míg mások olyan társadalmi identitásokból jönnek létre, amelyek valamiképpen politikai tartalmat kaptak (Huddy, 2013). A feministák például a nők egy politizált alcsoportja (Simon-Klandermans, 2011). Az ilyen politizált csoportidentitások beolvadhatnak az explicit pártidentitásokba is, amelyek növelhetik a csoportok politikai hatékonyságát.

Már a pártidentitás klasszikus megközelítése (Campbell et al, 1960) is nagy hangsúlyt fektet a pszichológiai kötődés fogalmára: a pártidentitás ugyanis nem csak egy sor racionális meggyőződés, hanem olyan érzések és érzelmek összessége, amelyek által az egyén ténylegesen kötődni kezd választott csoportjához, jelen esetben politikai pártjához. Egy újabb szakirodalmi forrás szerint pedig a pártidentitás egy olyan stabil identitás, amelyet éppen a társadalmi hovatartozás erősít (gender, etnikai, vallási, stb. csoportokhoz tartozás). A párthoz kapcsolódó társadalmi csoport az érzelmi kötődés kialakulását és

fenntartását biztosítja, emellett stabilitást generál mind a párthovatartozásban, mind pedig a választói szavazatokban, és csökkenti a rövidtávú politikai események hatását is (Green et al, 2002).

Az érzelmek ebben az esetben alapvetően a csoportok közötti kapcsolatokban rejlenek. Ahogyan az egyéni érzelmek is fontos szerepet játszanak önmagunk szabályozásában, úgy a csoportközi érzelmeknek ugyanez a szerepe a csoportok szintjén. Ezek az érzelmek tehát alkalmasak arra, hogy a különböző csoportokat eltávolítsák egymástól vagy éppen közelítsék őket egymáshoz (Smith–Mackie, 2008).

A legtöbb szerző a kollektív identitások esetében a kognitív választóvonalakat hangsúlyozza a csoport tagjai és a csoporton kívül állók között. Ezek a határvonalak azonban nehezen lennének csak értelmezhetőek a saját csoport tagjai irányában érzett pozitív érzelmek (reciprokális érzelmek: Jasper, 1998) nélkül, ahogyan a csoporton kívül állókkal, valamint a „világ állásával” kapcsolatban megnyilvánuló közösen tapasztalt érzések, emellett valamilyen, a csoporttal szemben álló fenyegetés vagy ellenség által generált negatív érzelmek nélkül sem (Jasper, 2006).

(Klasszikus) politikatudományi értelmezések

A politikában a „mi” definíciója szinte mindig megelőzi az „én”-t, a politikai identitás tehát olyan kollektív identitás, amely adott (politikai) kultúrában jön létre, alaptermészete pedig a relációs viszony. „Csak amikor ott van a Másik, akkor tudod igazán, hogy ki is vagy valójában” – írja Stuart Hall (1989: 16.), s mindez hatványozottan igaz a politika világában. A politikatudományon belül számos szerző hangsúlyozza a mi-ők felosztás jelentőségét, amely valójában nem más, mint a szociálpszichológiából már ismert ingroup-outgroup képzés politikai manifesztációja. Az előbbi jelenti például a schmittianus felfogás lényegét, amely szerint a politikai differentia specificája nem más, mint a barát-ellenség megkülönböztetés (Schmitt, 2002). Szintúgy ezen alapszik Koselleck „aszimmetrikus ellenfogalmak”-ról írt elemzése, ahol a csoportok közötti aszimmetria nem csupán azt a kölcsönös kizárást valósítja meg, amely a cselekvési képesség feltétele, hanem magát a közös cselekvést is formálja, orientálja (Koselleck, 2003). Még mindig e megközelítésen belül maradván, Bakk Miklós szerint a politikai identitás szerkezete három fő pont alapján modellezhető: a mi csoport affirmációja és az önazonosság érzése, az ők aszimmetrikus megnevezése és opponálása, végül pedig a politikai közösség várakozási horizontja, amely a tapasztalati térben felismert lehetőségeket tartalmazza (Bakk, 2008).

Chantal Mouffe más típusú értelmezést kíván adni a fentebb említett politikai antagonizmusoknak. A szerző szerint a demokratikus politika lényege éppen az, hogy legitimnek ismerjük el a másik oldalt, ezzel pedig az antago-

nizmusokat úgynevezett agonizmusokká alakítjuk át. Emellett Mouffe szükségesnek tartja, hogy a demokráciában figyelembe vegyünk a politika érzelmi dimenzióját is, s mindezt leginkább az identitások megteremtését illetően hangsúlyozza. A freudi libidinális befektetés elméletét vonatkoztatja a csoportidentitások kialakításának folyamatára, vagyis mivel az emberi társadalmat folyamatosan a feloszlás fenyegeti, ezért libidinális ösztöneink segítségével különböző kötelekeket kezdünk el ápolni egymás között. A cél az, hogy erős kollektív identitás jöjjön létre, s a közösség tagjai érzelmileg is kötődjenek ehhez az identitáshoz. A szerző azonban belátja, az identitáshatárok kijelölése ebben az esetben is a mi-ők megkülönböztetéssel jár együtt (Mouffe, 2011).

Mouffe-hoz hasonlóan Berezin is azon az állásponton van, miszerint a liberális ideológiája kevésbé veszi figyelembe a politikai identitás érzelmi oldalát, sőt, próbálja kiszorítani az érzelmeket az identitásképzés folyamatából. Ezzel szemben a modern nemzetállam a politikai érzelmelek katalizátoraként működik, és az állampolgárság neutrális koncepcióját az érzelmi szempontból is megélt politikai identitás irányába mozdítja el. Az előbbi feltevése alapján az Anderson által megalkotott „elképzelt nemzetállam”, „elképzelt közösség” gondolata is, amelynek lényegi pontja, hogy a „mély, horizontális bajtársiaság” érzésének hatására a nemzet nemcsak elképzelt, de megélt és *átértett* közösség is. A nemzetállamok sikere így igazából egy olyan érzelmi projekt volt, amely az érzelmelek és a politikai kötődés megkonstruálásán nyugodott (Anderson, 2006).

Az identitások alakítása során tehát egyszerre szembesülünk pozitív és negatív érzelmekkel is. Egyes szerzők a folyamat negatív vetületét hangsúlyozzák: Erikson például azt vallja, hogy az identitásképzés magába von olyan erőteljes negatív elemeket is, amelyekről tudunk vagy félünk tőle, hogy bennünk is léteznek, de igyekszünk őket nem észrevenni, éppen ezért másokban látjuk felnagyítva a számunkra nehezen elfogadható tulajdonságokat (Erikson, 1968: 289.). Ez a negatív értékítélet tükröződik az *othering* jelenségében is, amely leegyszerűsítve egy olyan folyamatnak tekinthető, ahol az egyén vagy a csoport a „másikat” vagy „másokat” a csoporttól különbözőnek, nem ugyanolyannak érzékeli (Riggins, 1997: 3.). A domináns csoportnak lehetősége van arra, hogy meghatározza azokat a jellemvonásokat, gyakorlatokat és mintákat, amelyeket a társadalom a későbbiekben követendőnek tart majd. Ezzel párhuzamosan nemcsak kijelöli a mi és ők közötti határvonalat, hanem értékítéletet is alkot a „másik” szokásai és életmódja felett (Bourdieu–Passeron, 1972). Összességében ezek a „másikhoz” kötődő negatív sztereotípiák kulcsfontosságú elemei az ellenségkép kialakításának és a bűnbakképzés társadalmi folyamatának is (Pettersson, 2003). A folyamat végén minden, ami erkölcsstelen és rossz a domináns (mainstream) társadalmi csoporton kívül található, így teljes mértékben kizárja az adott csoport felelősségének és felelősségre vonásának lehetőségét (Tsoukala, 2008: 142.). Ezáltal a „másik” nemcsak valami olyasmi, ami ereden-

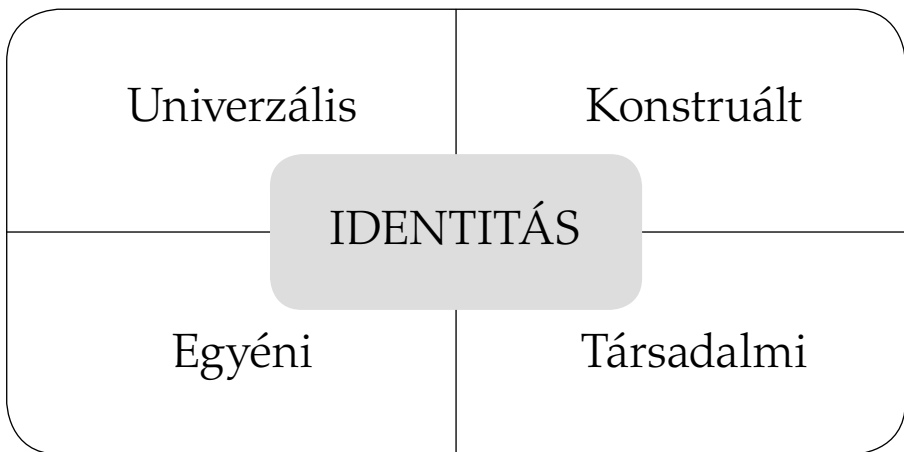
dően bűnös, hanem potenciális fenyegetést is jelent a fennálló társadalmi renddel és a társadalomban érvényesülő vélt vagy valós értékekkel szemben.

A fentebbi megállapítások köszönnek vissza Kinnvall tanulmányában is, amelyben a trauma és a félelem politikájának koncepcióját próbálja meg összekötni az identitás fogalmán keresztül. A szerző szerint az elmúlt néhány évtizedben hangsúlyossá vált az a nézet, miszerint az európai identitás egy veszélyeztetett identitás, ezzel együtt pedig egy olyan negatív autoritás-koncepció szilárdult meg, amelynek lényegét az *othering* és az ellenségképzés folyamata jelenti. Ebben a kontextusban az ellenség fogalma nem más, mint a nem keresztény, nem fehér bőrű és nem európai bevándorló (Kinnvall, 2013).

Fontos azonban megjegyezni, hogy bár az *othering*et a szerzők legtöbbször a (populista) jobboldali pártokhoz kötik, a jelenség azonban mindkét politikai oldalt érinti. Az egykori görög kormánypárt, a SYRIZA inkluzív populizmusában például szintén meghatározó szerepet játszik az *othering* folyamata. Lényeges különbség azonban, hogy bár a SYRIZA a megszorításokat kikényszeríteni kívánó Troikával, és a külső- és belső elittel szemben definiálta magát, a jobboldali populizmustól eltérően azonban a társadalmon belül sikerült valamiféle egységet teremtenie a „sokféle ember Görországa” jelszavának használatával. (Stavrakakis–Katsambekis, 2014: 132.).

LEHETSÉGES KAPCSOLÓDÁSI PONTOK

Bár igen sokféleképpen érvelhetünk a félelem omnipotens jellege mellett, ha annak politikai relevanciájára keressük a választ, akkor érdemes mélyebben megvizsgálnunk az identitás és a félelem lehetséges kapcsolódási pontjait:

1. ábra. A félelem és az identitás kapcsolatának dimenziói

A félelem mint politikai identitás vizsgálata azért is biztosíthat érdekes kutatási keretet, mivel az identitás fogalma kapcsolatot teremthet az általam felvázolt négy dimenzió között (1. ábra). Bár a félelem alapvetően egyéni érzelem, azonban könnyedén megjelenhet a társadalom szintjén is, ugyanígy egyszerre számít alapérzelemnek és rendelkezik konstruált természettel. Ezzel párhuzamosan, bár az identitások sem esszenciálisak, de nem is száz százalékban konstruáltak. Emellett skizofrének is, hiszen többszörösen összetettek (Calhoun, 1993), azaz számos közösség viszonylatában alakítjuk ki identitásunkat.

Identitás és félelem kapcsolatát megragadhatjuk az *egyén* szintjén, és érvelhetünk amellett, hogy a félelem az ember alaptermészetének szerves része, felnőtté válásunk pedig másról sem szól, minthogy megtanuljuk, hogy mitől kell félnünk és miért is kell óvatosnak lennünk éppen. Szocializációnk során tehát különböző típusú félelmeket internalizálunk, így azok (személyes) identitásunk egyik meghatározó pillérét jelentik. A fejlődéslelektani szakirodalom vezette be a belső fenyegetettség fogalmát, amely a szelf (énkép) azon tényezőit foglalja magában, amelyeket nem kedvelünk, vagy amelyek jövőbeli megvalósulásától tartunk. A belső fenyegetettség fogalma az ún. „fél szelfben” (feared-for-self) manifesztálódik. A félt szelf minden egyes szociális kontextusban kialakul, például félelem a bukástól egy vizsgán vagy félelem a vereségtől egy versenyen. Emellett a félt szelf az egyén lehetséges szelfjeinek egyikéként is értelmezhető. A lehetséges szelfek esetében a személy szerepmoделeket lát maga előtt: híres rákkutató szeretne lenni, ez az ún. jövőbeli „ideális szelfje”. Ezzel szemben a sikertelen modell (hajléktalan, munkanélküli), az ember félt szelfjének modellje lehet (Oppenheimer, 2001).

A félt szelf társadalmi és politikai szempontból is relevánssá válhat: az egyén ilyen típusú félelmeit ugyanis könnyedén kivetíti másokra, gyakran ellenséget képez általuk (Oppenheimer, 2001). Emellett a politika a hétköznapi emberek szemében mítoszokból és érzelmekből épül fel. A különböző kormányzati döntések ugyanis annyira sokféle jelentéssel ruházhatóak fel, hogy a szavazók szinte megszámlálhatatlan mennyiségben projektálhatják rájuk a politikától amúgy elvileg független érzelmeiket (Edelman, 1988). Az ideológiai választóvonalak (nacionalizmus–kozmpolitizmus, tekintélyelvűség–libertarianizmus) eredete sokszor szintűgy leginkább a gyermekkori (és felnőttkori) szocializációban keresendő, azaz gyakran nem tudatosított vágyaink és félelmeink határozzák meg ideológiai identitásunkat (Enyedi, 2004).

Akár az *egyén*, akár a *társadalom* szintjén igyekszünk felvázolni az identitás és félelem kapcsolatát, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy identitásunk egy része mindenképpen társadalmi konstrukciós folyamatok eredménye. Calhoun (1993) szerint a modern társadalmakban az identitás nagymértékben *konstruált*, Giddens (1991) pedig azon a véleményen van, hogy a késő modernitásban az identitás egyáltalán nem fix tényező, hanem annak konstruált jellege kerül előtérbe. Szerinte ugyanis az egyén önmaga alkotja meg identitását

azáltal, hogy folyamatosan reflektál az életében bekövetkező változásokra, tehát az identitás nem más, mint a különböző életesemények reflektív értelmezése és az arról alkotott narratíva fenntartása. Az előbbi művelet pedig befolyásolható és manipulálható, különösen igaz ez akkor, amikor éppen a politikai identitásunk kerül előtérbe. Emellett természetesen az is helytálló megállapítás, hogy a politikai szereplők „hozott anyagból” dolgoznak, hiszen az identitásunk sokszor olyan eszményeken és erkölcsi megfontolásokon alapszik, amelyeknek nem igazán vagyunk tudatában (Calhoun, 1993).

Az *egyén és társadalom* relációjában pedig kulcsfontosságú az a tézis, miszerint az emberek folyamatosan oda-vissza váltanak személyes és szociális identitásuk között (Turner et al, 1987). Az egy csoportba tartozók egyedi élet-történetei – amelyeket megosztanak egymással – létrehozzák a csoportidentitást, eközben a csoport szociális identitása megteremti az egyén személyes identitását. A személyes és társadalmi szint így szervesen összekapcsolódik, amelyet az is magyaráz, hogy a kultúra minden esetben valamilyen mikrokultúra által áll rendelkezésre az emberek számára. A társadalmi csoportokban való részvétel így elengedhetetlen a személyes identitások kialakításához (Bruner–Feldman, 1996). A társadalmi identitások tehát megannyiszor a tudatalattinkat célozzák, azaz a legmélyebben fekvő félelmeink (amelyek eleve személyiségünk részét alkották) politikailag releváns érzelmekké alakíthatók, felerősíthetők, és társadalmi szintre emelhetők.

A *társadalom* szintjén (csoportszinten) megtapasztalt érzelmek ráadásul erőteljesebbek és áthatóbbak lehetnek, mint az egyéni szinten átélt érzések (Mercer, 2014). A csoportszintű érzelmekre ugyanis inkább jellemző, hogy kívülről irányítottak, emiatt pedig valamiképpen „objektívebbnek” észleljük őket, mint individuális társaikat, amelyek sok esetben szubjektívnek és egyénilig konstruálnak tűnhetnek a szemünkben (Smith et al., 2007). A csoporttagok osztják és szabályozzák egymás érzéseit (Mercer, 2014), a csoporton belüli interakciók által pedig érvényesnek és igazoltnak fogadhatunk el olyan érzelmi tényezőket, amelyek megalapozottságában egyébként kételkednénk.

A politikai kohézió feltétele a szubjektív csoportidentitás és a csoporttagság politikai relevanciája mellett mindig az, hogy létezzenek a csoport irányába ható szimbolikus és realiztikus fenyegetések (Huddy, 2013). A fenyegetettség érzése (tipikusan valamiféle külső fenyegetés az outgroup által) erősíti az ingroup egységét, emellett az ellenségességet az outgroup felé (Stephan–Stephan, 2000). Például ha a kísérleti alanyt a halálra emlékeztetjük, akkor erősödik a saját csoporthoz való kötődés és az outgroup iránti elutasítás intenzitása (Greenberg et al, 1990). Társadalmi szinten pedig a tehetősebb fehérek olyan témák által integrálódhatnak, amelyek veszélyeztetik a privilégiumaikat, a nők pedig olyan kérdések mentén kapcsolódhatnak össze, amelyek a nemi egyenlőtlenségeket érintik (Lowery et al, 2006). Nyugodt szívvel állíthatjuk tehát, hogy a politikai identitások kijelölése természeténél fogva vonja magába

a félelem dimenzióját is. Ugyan az összetartozás és a kollektív identitások iránti vágy nagyon erősen munkál bennünk, azonban az identitáshatárokat csak úgy tudjuk kijelölni, ha megkülönböztetjük magunkat másoktól. A csoport-identitások kialakításában és fenntartásában pedig a negatív érzelmek éppen olyan fontosak lehetnek, mint pozitív társaik, vagyis „együtt félni” valakitől sokszor erőteljesebb tapasztalat, mint a saját csoportunk tagjai irányába érzett empátia vagy megbecsülés. Emellett a politikai identitásokat illetően mindenképpen a félelem konstruált természete kerül előtérbe. Ezzel persze egyáltalán nem azt akarom állítani, hogy az ilyen típusú félelmeink teljes mértékben irracionálisak és manipuláltak lennének, sokkal inkább arra célzok, hogy azok nagyban függnek a társadalmi interakciós- és értelemadási folyamatoktól.

ZÁRSZÓ: JÖVŐBELI KUTATÁSI IRÁNYOK

A fentiek alapján könnyedén érvelhetnénk amellett, hogy a félelem érzése olyan „korszellem”, amely érvényt szerzett magának a politika világában is, hiszen a jelenség egyik fontos tulajdonsága éppen az, hogy az ideológiai különbségeket is képes áthidalni. A politikusok többsége így ilyen vagy olyan módon, de él a félelem-kártya kijátszásával, és számtalanszor siker koronázza ezirányú ténykedéseit. Az előbbi tézis árnyalása és körültekintőbb megalapozása végett érdemesnek tartom körülhatárolni a téma néhány további aspektusát, amelyek jövőbeli politikatudományi kutatások alapjául is szolgálhatnak majd, emellett a magyarországi kontextust illetően is figyelemre méltóak lehetnek.

A félelem politikai pszichológiai/szociálpszichológiai tanulmányozásának egyik érdekes pontját képezi a jobb/baloldali dimenzió feltárása. Az előbbi, ideológiai megközelítések esetében jellemző, hogy azok elsősorban a jobboldali populizmussal/konzervativizmussal kapcsolatban hangsúlyozzák a félelem szerepét, míg csak igen kevesen, és sok esetben inkább védekező jelleggel térnek ki a baloldali/liberális félelmekre, illetve az ehhez kapcsolódó érzelmi mechanizmusokra. A félelem azonban olyan általános tapasztalat, amely világnézettől és értékrendszertől függetlenül mindenki életében jelen van. Az ideológiai szempontot figyelembe véve, nyilván különbségek fedezhetők fel abban a tekintetben, hogy mi és milyen mértékben kelt félelmet bennünk, azonban e téma kapcsán mindenképpen olyan univerzálisabb megközelítésre lenne szükség, amely nagyobb mértékben vonja magába a baloldali/liberális gondolkodásmód vizsgálatát is.

Azt is tisztázni szeretném, hogy egyik érzelmet sem lehet abszolút módon jóként vagy rosszként definiálni, minden csak kontextus kérdése, és ez a félelemre is igaz. Érvelhetünk például amellett, hogy a félelem érzelmi klímája izolálja az embereket, ilyen módon pedig a szabad véleménynyilvánítás és a

kollektív cselekvés egyik legfőbb akadályává válhat. Ha ugyanis nem merjük felvállalni saját álláspontunkat, az a hatalomnak való behódolást, és a hivatalos igazság kritika nélküli elfogadását irányozhatja elő (De Rivera, 1992). Fontos kiemelni, hogy ennek az ellentettje is igaz lehet, így a félelem akár a hasznunkra is válhat, hiszen ahogyan Arisztotelész is írja, az egészséges mértékű félelem mindenképpen szükséges ahhoz, hogy ne legyünk túl vakmerőek az életben (Solomon, 2008). A kubai rakétaválság idején például éppen a félelem volt az a tényező, amely megakadályozta, hogy Kennedy és a tanácsadói irracionális döntéseket hozzanak (Belkin–Blight, 1990).

Az érzelmek politikatudományi vizsgálata szempontjából hangsúlyozni kívánom az „érzelmi térkép” komplexitását is. Bár a félelem ténylegesen meghatározó életünk személyes- és társadalmi dimenzióit illetően is, nem szabad a kizárólagosság csapdájába esni. A lengyel Szolidaritás mozgalom 1980-as megalapításakor vizsgált érzelmi struktúrák esetében felhasznált memoárok például az érzelmek sokféleségére mutatnak rá. A félelem és a nevetés, a kétségek és az öröm, a szolidaritás és a megvetés érzése, az ünnepélyes csendek és az erőszakos kiabálások, az idill és a pánik pillanatai egyszerre voltak jelen az események kapcsán (Barker, 2006).

Végül, de nem utolsósorban az általam vizsgált jelenség egy tágabb demokrácia- és politikaelméleti keretben is elhelyezhető. A téma kurrens jellegére utal, hogy Mabel Berezin (2001) éppen amellett érvel, hogy ugyan a liberalizmus eszméje igyekszik kiszorítani az érzelmeket az identitás-formálásból, a nem liberális politika esetében azonban azok újból előtérbe kerülhetnek. A liberalizmus és demokrácia válsága kapcsán tehát érdemes lehet szem előtt tartani az érzelmi dimenziót, ezen belül pedig kitérni a félelmeink szerepére is.

A tanulmányomban a félelem jelenségét jártam körül a politikatudomány perspektívájából. Félelmeink egyik legfontosabb funkciója éppen az, hogy motivációt nyújtanak politikai szempontból is releváns döntéseinkhez és cselekedeteinkhez. A félelem különböző (politikai) dimenzióinak megértése és feltárása így közelebb vihet minket önmagunk- és a politika világának megismeréséhez is.

IRODALOM

- Agnew, J.–Brusa, C. (1999): New Rules for National Identity? TheNorthern League and Political Identity in Contemporary Northern Italy. *National Identity*, 1., 117–133. <https://doi.org/10.1080/14608944.1999.9728106>.
- Altheide L. D. (2002): *Creating Fear. News and the Construction of Crisis*. New York, Aldine de Gruyter.
- Anderson, B. (2006): *Elképzelte közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Bakk M. (2008): *Politikai közösség és identitás*. Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság.

- Bányai É.–Varga K. (2014): *Affektív pszichológia – Az emberi késztetések és érzelmek világa*. Budapest, Medicina Könyvkiadó.
- Barbalet, J. M. (2001): *Emotion, Social Theory, and Social Structure. A Macrosociological Approach*. Cambridge University Press.
- Barker, C. (2001): Fear, Laughter, and Collective Power: The Making of Solidarity at the Lenin Shipyard in Gdansk, Poland, August 1980. In: Goodwin, J.–Jasper, J. M.–Polletta, F. (eds.): *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Chicago, University of Chicago Press. 175–195.
- Bauman, Z. (2005): *Liquid life*. Cambridge, Polity Press.
- Bauman, Z. (2006): *Liquid fear*. Cambridge, Polity Press.
- Beck, U. (1998): *World Risk Society*. Cambridge, Polity Press.
- Beck U. (1997 [1983]): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum, 418–468.
- Becker, E. (1973): *The denial of death*. New York, Free Press.
- Belkin, A.–Blight, J. G. (1991): Triangular Mutual Security: Why the Cuban Missile Crisis Matters in a World beyond the Cold War. *Political Psychology*, 12 (4), 727–745. <https://doi.org/10.2307/13791554>.
- Berezin, M. (2001): Emotions and Political Identity: Mobilizing Affection for the Polity. In: Goodwin, J.–Jasper, J. M.–Polletta, F. (eds.): *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Chicago, University of Chicago Press. 83–99.
- Bourdieu, P.–Passeron, J. C. (1972): *Re- production in Education, Society and Culture*. Beverly Hills, Sage.
- Brubaker, R.–Cooper, F. (2000): Beyond “Identity”. *Theory and Society*, 29 (1), 1–47. <https://doi.org/10.1023/A:1007068714468>.
- Bruner, J.–Feldman, C. F. (1996): Group narrative as a cultural context of autobiography. In: D. C. Rubin (ed.): *Remembering our past: Studies in autobiographical memory*. Cambridge University Press, 291–317.
- Bruter, M. (2005): *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity*. Palgrave Macmillan, London.
- Buzan, B.–Hansen, L. (2009): *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Calhoun, C. (1993): Social Theory and the Politics of Identity. In: Calhoun, C. (eds): *Social Theory and the Politics of Identity*. Cambridge, Mass Blackwell.
- Campbell, A.–Converse, P.–Miller, W. E.–Stokes, D. E. (1960): *The American Voter*. New York, John Wiley & Sons.
- Connolly, W. (1991): *Identity/Difference*. Ithaca, New York, Cornell University Press.
- Csepeli Gy. (2006): *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- De Rivera, J. (1992): Emotional climate: Social structure and emotional dynamics. In: Strongman, K. T. (eds.): *International review of studies on emotion*. Oxford, John Wiley & Sons. Vol. 2, 197–218.
- Edelman, M. (1988): *Constructing the political spectacle*. University of Chicago Press.

- Ekman, Paul–Friesen, Wallace V. (1971): Constants across cultures in the face and emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 17 (2), 124–129. <https://doi.org/10.1037/h0030377>
- Ekman, Paul (1973): *Darwin and Facial Expression: A Century of Research in Review*. New York, Academic Press.
- Elias, N. (2004): *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat.
- Enyedi Zs. (2004): Érték, értelem, érzelem. Politikai pszichológia Bibó nyomában. *Politikatudományi Szemle*, 13 (4), 5–18.
- Erikson, E. (1968): *Identity: Youth and Crisis*. New York, W.W. Norton & Co.
- Füredi, F. (1997): *Culture of Fear: Risk-taking and the Morality of Low Expectation*. London, Continuum.
- Füredi, F. (2005): *Politics of Fear: Beyond Left and Right*. London, Continuum.
- Füredi, F. (2018): *How Fear Works. Culture of Fear in the 21st Century*. London, Bloomsbury.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. (1994): *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford, Stanford University Press.
- Goodwin, J.–Jasper, J. M.–Polletta, F. (eds.) (2001): *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Chicago, University of Chicago Press.
- Green, D.–Palmquist, B.–Schickler, E. (2002): *Partisan Hearts and Minds: Political Parties and the Social Identities of Voters*. New Haven, Yale University Press.
- Greenberg, J.–Pyszczynski, T.–Solomon, S.–Rosenblatt, A.–Veuded, M.–Kirkland, S. (1990): Evidence for terror management theory II: The effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural world view. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58., 308–318.
- Inglehart, R.–Norris, P. (2017): Trump and the Populist Authoritarian Parties: *The Silent Revolution in Reverse*. *Perspectives on Politics*, 15 (2), 443–454. <https://doi.org/10.1017/S1537592717000111>
- Jasper, J. M. (1998): The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements. *Sociological Forum*, 13, 397–424.
- Jasper, J. M. (2006): Emotions and the Microfoundations of Politics: Rethinking Ends and Means. In: Clark, S.–Hoggett, P.–Thompson, S. (eds.): *Emotion, Politics and Society*. Palgrave Macmillan, 285–303.
- Glassner, B. (1999): *The culture of fear: why Americans are afraid of the wrong things*. New York, Basic Books.
- Hall, S. (1989): Ethnicity: Identity and Difference. *Radical America*, 23 (4), 9–20.
- Hankiss E. (2006): *Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlatja*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hochschild, A. (1979): Emotion work, feeling rules, and social structure. *American Journal of Sociology*, 85., 551–575. <https://doi.org/10.1086/227049>
- Huddy, L. (2001): From social to political identity: A critical examination of social identity theory. *Political Psychology*, 22, 127–156. <https://doi.org/10.1111/0162-895x.00230>
- Huddy, L. (2013): From Group Identity to Political Cohesion and Commitment. In: Huddy, L.–Sears, D. O.–Levy, J.: *Oxford Handbook of Political Psychology*. New York, Oxford University Press.
- Kassai B. (2010): A politikai identitásról általánosságban. *Kellék*, 42. szám, 67–81.

- Kinnvall, C. (2013): Trauma and the Politics of Fear: Europe at the Crossroads. In: Demertzis, Nikolas (eds.): *Emotions in Politics. The Affect Dimension in Political Tension*. New York, Palgrave Macmillian.
- Kiss B. (2013): Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 22 (3), 7–28.
- Koselleck, R. (2003): *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz.
- Lowery, B. S.–Unzueta, M. M.–Knowles, E. D.–Goff, P. A. (2006): Concern for the In-Group and Opposition to Affirmative Action. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90 (6), 961–974. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.6.961>
- Mercer, J. (2014). Feeling like a state: Social emotion and identity. *International Theory*, 6 (3), 515–535. <https://doi.org/10.1017/s1752971914000244>
- Mouffe, Chantal (2011): Politika és politikai. *Kon-szenzus*. 16 (60), 25–48.
- Oppenheimer, L. (2001): Ellenségek: egy fejlődéslélektani megközelítés. In: Hunyady Gy.–Nguyen L. L. A.: *Sztereotípiakutatás*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Ortony, A.–Clore, J. L.–Collins, A. (1988). *The Cognitive Structure of Emotions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pataki F.(1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Pataki F. (1998): Identitás – személyiség – társadalom. In: Erős, F. (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest, Új Mandátum.
- Petersson, B. (2003): Combating Uncertainty, Combating the Global: Scapegoating, Xenophobia and the National-Local Nexus. *International Journal of Peace Studies*, 8 (1), 85–102.
- Pyszczynski, T. A.–Solomon, S.–Greenberg, J. (2002): *In the Wake of 9/11: The Psychology of Terror*. Washington, American Psychological Journal Association.
- Riggins, S. H. (1997): *The Language and Politics of Exclusion*. Thousand Oaks. Sage.
- Rozin, P.–Royzman, E. B. (2001): Negativity Bias, Negativity Dominance, and Contagion. *Personality & Social Psychology Review*, 5, 296–320. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0504_2
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris–Pallas Studio–Attraktor Kiadó.
- Shapiro, B. (2014): *Bullies: How the Left's Culture of Fear and Intimidation Silences Americans*. New York, Threshold Editions.
- Shaver, P.–Schwartz, J. (1987): Emotion knowledge: Further exploration of a prototype approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52 (6), 1061–1086. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.52.6.1061>
- Shklar, J. N. (1998): The Liberalism of Fear. In: Shklar, J. N.: *Political Thought and Political Thinkers*. Chicago, University of Chicago Press.
- Sík D. (2019): A negatív integrációtól a félelem szociológiájáig. *Szociológiai Szemle*, 29 (2), 4–24.
- Simon, B.–Klandermans, B. (2001): Politicized collective identity: A social psychological analysis. *American Psychologist*, 56., 319–331. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.4.319>
- Smith, E. R.–Mackie, D. M. (2008): Intergroup Emotions. In: Lewis, M.–Haviland-Jones Jeanette, M.–Feldman Barrett, L. (eds.): *Handbook of Emotions (Third Edition)*. London, The Guilford Press. 428–440.

- Smith, E. R. et al (2007): Can Emotions be Truly Group Level? Evidence Regarding Four Conceptual Criteria. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93 (3), 431–446. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.93.3.431>
- Solomon, R. C. (2008): The Philosophy of Emotions. In: Lewis, M.–Haviland-Jones Jeanette, M.–Feldman Barrett, L. (eds.): *Handbook of Emotions (Third Edition)*. London, The Guilford Press.
- Standing, G. (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. London, Bloomsbury Academic.
- Stavrakakis, Y.–Katsambekis, G. (2014): Left-wing populism in the European periphery: The case of SYRIZA. *Journal of Political Ideologies*. 19 (2), 119–142. <https://doi.org/10.1080/13569317.2014.909266>
- Stephan, W. G.–Stephan, C. W. (1996): Predicting prejudice. *International Journal of Intercultural Relations*. 20 (3–4), 409–426. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(96\)00026-0](https://doi.org/10.1016/0147-1767(96)00026-0)
- Stets, J. E.–Trettevik, R. (2014): Emotions in Identity Theory. In: Stets, J. E.–Turner, J. H. (eds.): *Handbook of Sociology of Emotions: Volume II*. New York, Springer. 39–49.
- Stets, J. E.–Turner, J. (2005): *Sociology of Emotions*. Cambridge University Press.
- Tajfel, H. (1974): Social Identity and intergroup behaviour. *Social Science Information/Information sur les Sciences Sociales*, 13 (2), 65–93. <https://doi.org/10.1177/053901847401300204>
- Tiedens, L. Z.–Wayne, L. C. (2004): *The Social Life of Emotions*. Cambridge University Press.
- Ten Hutten, W. (2007): *A General Theory of Emotions and Social Life*. London & New York, Routledge.
- Tsoukala, A. (2008): Boundary-creating Processes and the Social Construction of Threat. *Alternatives: Global, Local, Political*, 33 (2), 137–152. <https://doi.org/10.1177/030437540803300202>
- Watts, A. (1999): *A bizonytalanság bölcsessége*. Budapest, Édesvíz Kiadó.
- Wierzbicka, A. (1999): *Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge University Press.
- Wodak, R. (2015): *The Politics of Fear. What Right-wing Populist Discourses Mean*. London, Sage.